

Dorastać w godności

25 lat Konwencji o Prawach Dziecka

Janusz Korzeniowski, nauczyciel konsultant ds. edukacji obywatelskiej w Zachodniopomorskim Centrum Doskonalenia Nauczycieli

Zawsze traktuj człowieka jako cel sam w sobie, a nie tylko środek do celu.

Immanuel Kant

Przyszły kształt społeczeństwa obywatelskiego zależy od tego, jakie postawy i jakie wartości zostaną ukształtowane u dzieci i młodzieży. Dzieci są nie tylko przyszłością naszego społeczeństwa, ale i jego teraźniejszością, są jego członkami tu i teraz. Dlatego powinni wiedzieć, jakie prawa im przysługują i oczekiwać, że będą one przez wszystkich respektowane. Uznanie godności dzieci jest dla osób dorosłych wielkim wyzwaniem. Wiąże się to z promowaniem praw dziecka i ucznia oraz przeciwdziałaniem zagrożeniom w ich rozwoju. W niniejszym artykule pragnę przedstawić najważniejsze na niwie oświaty komponenty tworzące współczesny system rozwoju i ochrony godności młodego człowieka. Od zakresu i stopnia ich urzeczywistniania zależy, czy współczesna polska szkoła czyni ucznia podmiotem swoich działań, a nade wszystko – czy jest jemu przyjazna, na młodzieńczej, często wyboistej drodze własnego rozwoju.

Pierwsze wrześnieje lekcje to spotkania poświęcone przede wszystkim poinformowaniu uczniów o realizowanych programach nauczania, podręcznikach i innych środkach dydaktycznych, wymaganiach edukacyjnych, formach sprawdzania i kryteriach oceniania osiągnięć edukacyjnych oraz zachowania, zasadach przestrzegania bezpieczeństwa w szkole. Środek ciężkości przesunięty jest w tym okresie na zadania, obowiązki, wymagania. Równolegle istnieje jednak w życiu szkoły system wspierania uczniów stwarzający korzystne warunki dla ich rozwoju i samorealizacji. Polska szkoła jest od 25 lat instytucją demokratyczną, oferującą dzieciom-uczniom szeroki zakres wolności i praw. Ważne jest nie tylko to, by uczeń miał świadomość, jakie ma prawa, lecz również by rozumiał, że kończą się one tam, gdzie zaczynają się prawa drugiego człowieka. Już od najmłodszych lat nasi wychowankowie powinni być zaznajamiani z takimi wartościami, jak: godność człowieka, szacunek do samego siebie i wobec innych, wolność, równość, tolerancja

i solidarność. To pojęcia fundamentalne w kształtowaniu postaw obywatelskich, wyznaczające nasze podejście do drugiego człowieka, społeczeństwa i demokratycznego państwa.

Godność człowieka

Konstytucja RP: Art. 30. Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.

W literaturze rozróżnia się godność osobowościową oraz osobową. Obydwie koncepcje przyznają człowiekowi szczególne i centralne miejsce w hierarchii bytów żyjących na ziemi. Koncepcja osobowościowa (godność osobista) uznaje godność jako cechę, którą generalnie kształtuje się samodzielnie. Można ją nabywać, rozwijać lub utracić. Jest ona wyrazem wewnętrznych predyspozycji skłaniających do życia w poczuciu własnej wartości, w zgodzie z uznawanymi przez siebie zasadami. W tym kontekście brak godności będzie się wyrażał w rezygnacji z własnych wartości, ponizaniu się, bezmyślnym posłuszeństwie, braku odpowiedzialności, oportunistycznym, kłamstwie, traktowaniu innych przedmiotowo. Wynika z tego, że godność osobowościowa nie przysługuje człowiekowi automatycznie, gdyż są ludzie, którzy jej nie posiadają. W takim ujęciu godność ma dość subiektywny wymiar, połączony z dobrym imieniem, szacunkiem, honorem. Nie może ona pretendować do kategorii uniwersalnej, służącej za podstawę praw i wolności człowieka. Może jedynie wpływać na jego zdolność i determinację do samorozwoju.

Natomiast godność osobową (godność człowieka) uznaje się jako wartość przyrodzoną, przysługującą bez wyjątku wszystkim ludziom. Jest ona niestopniowalna i niezbywalna, stąd nie można się jej zrzec ani jej utracić. Godność osobowa jest tym, co stanowi prawdziwą istotę człowieczeństwa w każdym człowieku; czymś, co pozwala odróżnić go od innych istot żywych: m.in.: rozum, samoświadomość, zdolność do podejmowania wolnych

decyzji i wolnego działania oraz odpowiedzialność za własne postępowanie.

Godność człowieka jest „przyrodzona”. Oznacza to, że człowiek nabywa godność wraz z momentem stania się istotą ludzką, że jest ona przynależna każdemu z samego faktu bycia człowiekiem. Godność posiadają wszyscy, bez wyjątku i bez różnic. Posiadaczem godności są zarówno dzieci, jak i dorośli, karani i niekarani, alkoholicy i abstynenci, jak również obywatele i cudzoziemcy.

Godność jest „niezbywalna”. Cecha ta oznacza, że godność jest przypisana każdemu człowiekowi przez całe jego życie. Podobnie jak nie można zrzec się człowieczeństwa, nie można również zrzec się godności. Rozporządzanie godnością nie leży w możliwościach zarówno człowieka, jak i organów władzy.

Godność stanowi „źródło wolności i praw człowieka”. Godność osoby ludzkiej nie wynika z wolności i praw człowieka, ale to wolności i prawa wynikają z godności człowieka.

Godność człowieka jest „nienaruszalna”. Oznacza to, że nikt nie może nikogo pozbawić godności, ograniczać jej lub czasowo zawieszać, nawet w sytuacjach nadzwyczajnych. Godność człowieka nie zostaje utracona nawet przez zachowanie się w sposób niegodny. Posiadaczami godności są zatem również osoby pozbawione praw publicznych czy ubezwłasnowolnione całkowicie.

Poszanowanie i ochrona godności jest obowiązkiem władz publicznych. Organy władzy publicznej muszą reagować w każdym przypadku, kiedy jest naruszana lub łamana godność człowieka. Brak takiej reakcji może stać się podstawą do ingerencji właściwych podmiotów (np. organów wyższego stopnia, w rozumieniu kodeksu postępowania administracyjnego czy Rzecznika Praw Obywatelskich). Może stać się również podstawą do złożenia skargi na Rzeczpospolitą Polską do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.

Równość

Konstytucja RP: Art. 32. 1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. 2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny.

Na fundamencie człowieczeństwa równość rozumiana jest jako prawo do równego korzystania ze wszystkich praw człowieka. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka głosi, że: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw”. Deklaracja zastrzega, że człowiek nie może być dyskryminowany i ma prawo do korzystania ze wszystkich praw bez względu na różnice rasy, koloru skóry, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych lub innych przekonań, narodowości,

pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek inne różnice.

Oczywiście równość nie oznacza, że wszyscy ludzie mają być traktowani jednakowo. Równość nie oznacza identyczności czy braku różnic. W rzeczywistości postulat równości implikuje coś przeciwnego, mianowicie, że mimo wszelkich różnic między ludźmi, na przykład ze względu na swoje cechy indywidualne, przynależność do różnych państw, różnych grup społecznych, związków wyznaniowych, środowisk lokalnych itp. nikogo nie można czynić narzędziem do osiągania czyichkolwiek celów, i że każda jednostka ma prawo być celem w sobie i dla siebie. To zaś oznacza, że każdemu wolno rozwijać swoiste cechy, odróżniające go od innych. Tak rozumiana równość nie odnosi się do negacji różnic, bo te w społeczności ludzkiej występują zawsze, ale do możliwości najpełniejszej samorealizacji.

25 lat Konwencji o Prawach Dziecka

Konstytucja RP: Art. 72. 1. Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją.

Wiele uwagi zagadnieniu godności człowieka poświęca Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. Już w preambule, powołując się na kartę Narodów Zjednoczonych, stwierdza, że uznanie wrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków rodziny ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości oraz pokoju na świecie. Następnie zastrzega, że „dziecko powinno być w pełni przygotowane do życia w społeczeństwie, jako indywidualnie ukształtowana jednostka, wychowana w duchu ideałów zawartych w Karcie Narodów Zjednoczonych, a w szczególności w duchu pokoju, godności, tolerancji, wolności, równości i solidarności”. W kolejnych przepisach konwencji zwraca uwagę, że:

- dziecko psychicznie lub fizycznie niepełnosprawne powinno mieć zapewnioną pełnię normalnego życia w warunkach gwarantujących mu godność (art. 23),
- dyscyplina szkolna winna być stosowana w sposób zgodny z ludzką godnością dziecka (art. 28),
- każde dziecko pozbawione wolności winno być traktowane humanitarnie i z poszanowaniem wrodzonej godności jednostki ludzkiej (art. 37),
- rehabilitacja czy reintegracja dziecka, które padło ofiarą jakiegokolwiek formy przemocy, zaniedbania, wyzysku lub wykorzystania, przebiegać będzie w środowisku, które sprzyja zdrowiu, zapewnieniu własnego szacunku i godności dziecka (art. 39),
- każde dziecko podejrzane, oskarżone bądź uznane

winnym pogwałcenia prawa karnego ma prawo do traktowania w sposób sprzyjający poczuciu godności i wartości dziecka (art. 40).

Prawa polskiego ucznia w prawie oświatowym

Konstytucja RP: Art. 70. 1. Każdy ma prawo do nauki. Nauka do 18 roku życia jest obowiązkowa. Sposób wykonywania obowiązku szkolnego określa ustawa.

Dokładna lektura Ustawy o systemie oświaty oraz licznych rozporządzeń Ministerstwa Edukacji Narodowej pozwala na ustalenie katalogu praw, jakie przysługują uczniom polskich szkół. Statut każdej szkoły wyznacza również ciążące na wychowankach obowiązki.

W zakresie kształcenia uczeń ma prawo do:

- bezpłatnej nauki w szkołach publicznych,
 - powszechnego dostępu do szkół, których ukończenie umożliwia dalsze kształcenie,
 - równych warunków kształcenia,
 - bycia zapoznanym z programem nauczania, z jego treścią, celami i stawianymi wymaganiami,
 - dostosowania treści, metod i organizacji nauczania do jego możliwości,
 - ubiegania się o zezwolenie na indywidualny program lub tok nauki,
 - takiej organizacji zajęć dydaktycznych, która umożliwia godzenie zajęć sportowych z nauką (uczniowie uzdolnieni sportowo),
 - udziału w zajęciach dydaktyczno-wyrównawczych w przypadku trudności w nauce,
 - specjalnych form pracy dydaktycznej,
 - pobierania nauki we wszystkich typach szkół, zgodnie z jego indywidualnymi potrzebami i predyspozycjami (uczniowie niepełnosprawni lub niedostosowani społecznie),
 - zindywidualizowanego procesu kształcenia, form i programów nauczania oraz zajęć rewalidacyjnych (uczniowie niepełnosprawni),
 - ubiegania się – na wniosek rodziców – o przyjęcie do szkoły podstawowej lub gimnazjum, znajdujących się poza rejonem zamieszkania, w przypadku, gdy szkoła dysponuje wolnymi miejscami,
 - spełniania obowiązku szkolnego poza szkołą (za zgodą i na warunkach określonych przez dyrektora szkoły, w obwodzie której uczeń mieszka),
 - zapewnienia mu przez rodziców warunków umożliwiających przygotowanie się do zajęć szkolnych,
 - odroczenia spełniania obowiązku szkolnego (nie więcej niż o jeden rok),
 - samodzielnego usprawiedliwiania swojej nieobecności na zajęciach lekcyjnych (uczniowie pełnoletni).
- W zakresie systemu oceniania uczeń ma prawo do:
- zapoznania się na początku każdego roku z wyma-

ganiem edukacyjnymi niezbędnymi do uzyskania poszczególnych ocen klasyfikacyjnych, wynikającymi z realizowanego przez nauczyciela programu nauczania, oraz ze sposobami sprawdzania osiągnięć edukacyjnych,

- bycia poinformowanym na początku każdego roku szkolnego przez wychowawcę klasy o warunkach, sposobach i kryteriach oceny zachowania,
 - jawnej i umotywowanej oceny postępów w nauce i zachowaniu,
 - tego, aby ocena była jawna zarówno dla niego, jak i jego rodziców (opiekunów prawnych),
 - udostępnienia zarówno jemu, jak i jego rodzicom lub prawnym opiekunom sprawdzonych i ocenionych piśmennych prac kontrolnych oraz innej dokumentacji dotyczącej oceniania, uzyskania od nauczyciela ustalającego ocenę jej uzasadnienia (konieczny jest wniosek),
 - bycia poinformowanym przed rocznym, klasyfikacyjnym zebraniem plenarnym rady pedagogicznej o przewidywanych ocenach klasyfikacyjnych z zajęć edukacyjnych i zachowania,
 - obecności rodziców lub prawnych opiekunów (w charakterze obserwatorów) w trakcie zdawania egzaminu klasyfikacyjnego,
 - oceny zachowania, po uprzednim zasięgnięciu przez wychowawcę opinii nauczycieli, uczniów danej klasy oraz ocenianego ucznia. Ocena zachowania nie wpływa na oceny klasyfikacyjne z zajęć edukacyjnych.
- W zakresie edukacji pozalekcyjnej uczeń ma prawo do:
- udziału w zajęciach pozalekcyjnych, umożliwiających rozwijanie własnych zainteresowań i uzdolnień,
 - bycia poinformowanym o organizacji, terminach przeprowadzania i warunkach udziału w konkursach, olimpiadach i turniejach,
 - uczestniczenia w działalności kulturalnej, oświatowej, sportowej oraz rozrywkowej zgodnie z własnymi potrzebami i możliwościami organizacyjnymi szkoły,
 - działania na terenie szkoły w stowarzyszeniach i organizacjach (poza partiami i organizacjami politycznymi),
 - podtrzymywania tożsamości narodowej, etnicznej, językowej, religijnej,
 - redagowania gazety szkolnej,
 - wyboru nauczyciela pełniącego rolę opiekuna samorządu uczniowskiego,
 - czynnego i biernego prawa wyborczego w przypadku wyborów do rady szkoły (nie dotyczy uczniów szkół podstawowych i niektórych gimnazjów),
 - czynnego i biernego prawa wyborczego w przypadku wyborów do organów samorządu uczniowskiego.
- W zakresie pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczeń ma prawo do:
- korzystania z pomocy psychologiczno-pedagogicznej udzielanej i organizowanej przez szkołę,

polegającej na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych oraz edukacyjnych, a także na rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych, wynikających w szczególności: z niepełnosprawności, z niedostosowania społecznego, z zagrożenia niedostosowaniem społecznym, ze szczególnych uzdolnień, ze specyficznych trudności w uczeniu się, z zaburzeń komunikacji językowej, z choroby przewlekłej, z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych, z niepowodzeń edukacyjnych, z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową, sposobem spędzania wolnego czasu, kontaktami środowiskowymi, z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą,

- pomocy ze strony poradni psychologiczno-pedagogicznych,
- uzyskania opinii poradni w sprawie dostosowania wymagań edukacyjnych do jego indywidualnych potrzeb,
- pomocy psychologiczno-pedagogicznej świadczonej w szkole w postaci m.in.: klas terapeutycznych, zajęć rozwijających uzdolnienia, zajęć dydaktyczno-wyrównawczych, zajęć specjalistycznych: korekcyjno-kompensacyjnych, logopedycznych, socjoterapeutycznych oraz innych zajęć o charakterze terapeutycznym, zajęć związanych z wyborem kierunku kształcenia i zawodu oraz planowaniem kształcenia i kariery zawodowej (w przypadku uczniów gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych), porad i konsultacji.

Korzystanie z pomocy psychologiczno-pedagogicznej jest dobrowolne i nieodpłatne.

W zakresie bezpieczeństwa i higieny warunków nauki uczeń ma prawo do:

- tego, aby tygodniowy rozkład zajęć dydaktyczno-wychowawczych był ustalany z uwzględnieniem równomiernego obciążenia zajęciami w poszczególnych dniach tygodnia, różnicowania zajęć w każdym dniu, nielączenia w kilkugodzinne jednostki lekcyjne zajęć z tego samego przedmiotu,
- bezpiecznych i higienicznych warunków nauki, wychowania oraz opieki w czasie pobytu w szkole, jak również podczas zajęć obowiązkowych i nieobowiązkowych organizowanych przez szkołę poza jej terenem,
- zapewnienia mu bezpłatnego transportu i opieki lub zwrotu kosztów przejazdu w sytuacji, gdy odległość z domu do szkoły jest większa niż 3 kilometry (w przypadku uczniów klas I–IV szkoły podstawowej) lub 4 kilometry (w przypadku uczniów klas V i VI oraz gimnazjalistów),

- bezpłatnego transportu i opieki przysługujących uczniom niepełnosprawnym w czasie przewozu do najbliższej szkoły podstawowej, gimnazjum lub ośrodka albo zwrot kosztów przejazdu ucznia i opiekuna środkami komunikacji publicznej, jeżeli dowożenie zapewniają rodzice.

„W listopadzie tego roku mija 25 lat od uchwalenia przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych Konwencji o Prawach Dziecka – najważniejszego międzynarodowego dokumentu określającego prawa przysługujące dzieciom. Mam nadzieję, że w związku z tym wydarzeniem nowy rok szkolny 2014/2015 będzie czasem szczególnym dla całej społeczności szkolnej. To przecież znakomita okazja do rozmów o Waszych prawach i potrzebach – nie tylko edukacyjnych. Zachęcam więc Rady Pedagogiczne, Samorządy Uczniowskie i Rady Rodziców do podjęcia różnorodnych inicjatyw podkreślających podmiotowość dziecka i przypominających o jego prawach”.

Z listu Marka Michalaka, Rzecznika Praw Dziecka, do uczniów z okazji rozpoczęcia roku szkolnego 2014/2015

Powinności nauczyciela

Ustawa *Karta Nauczyciela*: Art. 6. Nauczyciel zobowiązany jest: [...] 4) kształcić i wychowywać młodzież w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka; 5) dbać o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów.

Określone treści prawa oświatowego nadają wysoką rangę zadaniom edukacyjnym szkoły w zakresie rozwijania kompetencji społecznych uczniów. Wynika z nich, że w procesie kształcenia ogólnego powinnością wszystkich nauczycieli jest kształtowanie u uczniów po-

staw sprzyjających ich dalszemu rozwojowi indywidualnemu i społecznemu, takich jak: uczciwość, wiarygodność, odpowiedzialność, wytrwałość, poczucie własnej wartości, szacunek dla innych ludzi, ciekawość poznawcza, kreatywność, przedsiębiorczość, kultura osobista, gotowość do uczestnictwa w kulturze, podejmowania inicjatyw oraz do pracy zespołowej. W rozwoju zachowań prospołecznych bardzo ważne jest kształtowanie postawy obywatelskiej, postawy poszanowania tradycji i kultury własnego narodu, a także postawy poszanowania dla innych kultur i tradycji. Obowiązkiem szkoły jest zapobieganie wszelkim przejawom dyskryminacji.

U podstaw sukcesów edukacyjnych uczniów leżą przede wszystkim kompetencje dydaktyczno-wychowawcze nauczycieli. Uczniowie postrzegają swoich nauczycieli w różnorodnych rolach: mistrzów, mentorów, opiekunów, przewodników, wykładowców, instruktorów, trenerów, kierowników, konsultantów, doradców itp. Zmiany pełnionych ról są uwarunkowane przyjętymi celami edukacyjnymi oraz sposobami nauczania. Jednak skuteczność oddziaływań wychowawczych, kształtujących osobowość i wartościowe cechy uczniów, w olbrzymim stopniu zależy od ich wiarygodności w wypełnianiu kanonu powinności etycznych przypisanych nauczycielom, wychowawcom i pedagogom.

Jeśli dzieci są ciągle krytykowane, uczą się potępiać.

Jeśli dzieci żyją we wrogości, uczą się walczyć.

Jeśli dzieci żyją w strachu, uczą się być pełne obaw.

Jeśli dzieci żyją we wstydzaniu, uczą się odczuwać winę.

Jeśli dzieci żyją w tolerancji, uczą się być cierpliwe.

Jeśli dzieci są chwalone, uczą się pewności siebie.

Jeśli dzieci są nagradzane, uczą się doceniać.

Jeśli dzieci są doceniane, uczą się kochać siebie.

Jeśli dzieci są akceptowane, uczą się znajdować miłość w świecie.

Dorothy L. Nolte

Nauczyciel, stosując się do uniwersalnych zasad etyki nauczycielskiej:

- sumiennie i rzetelnie wykonuje powinności dydaktyczne i wychowawcze,
- kieruje się takimi samymi zasadami etycznymi zarówno w życiu prywatnym, jak i zawodowym,
- ma na uwadze przede wszystkim dobro ucznia,
- troszczy się o wszechstronny i harmonijny rozwój ucznia w sferze intelektualnej, moralnej, estetycznej i społecznej,
- wspiera postawą i działaniami pedagogicznymi rozwój psychiczny uczniów, ich zdolności i zainteresowania,
- udziela uczniom pomocy w przezwyciężaniu niepowodzeń szkolnych,

- szanuje autonomię, indywidualność i godność ucznia – nie poniża go, nie obraża i nie ośmiesza,
- traktuje równo wszystkich uczniów,
- przeciwdziała dyskryminacji ze względu na rasę, narodowość, status społeczny, stan zdrowia i inne cechy różnicujące uczniów,
- nie stosuje odpowiedzialności zbiorowej,
- jest życzliwy, wyrozumiały, cierpliwy, bezinteresowny, szczery, obiektywny, sprawiedliwy, odpowiedzialny, konsekwentny, stanowczy, rzetelny, wymagający i słowny,
- prezentuje wysoki poziom kultury osobistej oraz dbałość o kulturę języka polskiego,
- nie wywołuje lęku i strachu,
- jest nastawiony na pomoc i współpracę oraz dzielenie się zdobytym doświadczeniem i wiedzą z innymi nauczycielami,
- nie podważa autorytetu innych nauczycieli i pozostałych pracowników szkoły,
- rozwiązuje konflikty, jest dobrym arbitrem, negocjatorem, mediatorem,
- jest rzecznikiem praw ucznia,
- służy fachową poradą rodzicom w sprawach dydaktyczno-wychowawczych.

Do zobiiektywizowanego katalogu zachowań, których nauczyciel powinien się przede wszystkim wystrzegać, aby nie uchybiać godności zawodu, należą:

- stosowanie przemocy fizycznej lub przemocy psychicznej,
- wyśmiewanie, dokuczanie, szykanowanie,
- czyny nierządne, molestowanie seksualne,
- szantaż, korupcja,
- narażenie uczniów na utratę zdrowia,
- wykorzystywanie stosunku zależności w celu wymuszania pożądanego zachowań i działań,
- niska kultura słowa (agresja słowna, wulgarne słownictwo),
- czerpanie korzyści materialnych,
- udzielanie niedozwolonej pomocy uczniom podczas sprawdzianu i egzaminów zewnętrznych,
- brak nadzoru nad uczniami w czasie zajęć organizowanych przez szkołę,
- propagowanie rasizmu, szerzenie nienawiści,
- brak reakcji na łamanie prawa przez nauczycieli i uczniów.

Bibliografia

- Flowers N. (red.): *Kompasik. Edukacja na rzecz praw człowieka w pracy z dziećmi*, Warszawa 2009.
- Korzeniowski J., Machałek M.: *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011.
- Chmaj M. (red.): *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006.
- <http://edurada.pl>